

ROSA MASCARELL DAUDER

La posteritat de María Zambrano

Quan llegim escrits filosòfics del segle passat, de tant en tant ens cal posar-los en context per a poder surar sobre expressions masclistes, antisemites o classistes. Aleshores diem que «era l'esperit dels temps», però a la mateixa època, i fins i tot molts anys abans, hi ha escrits que no són ni masclistes ni antisemites ni classistes i, a més a més, encara ens serveixen avui dia per reflexionar sobre el present sense haver de posar res entre parèntesis. Els filòsofs que necessiten algun tipus de contextualització continuen als temaris acadèmics, *malgré tout*, i potser han de ser-hi per a servir-nos, entre altres coses, per fer crítica de l'esperit que els va inspirar.

Segons María Zambrano (1904-1991), en el món de la filosofia trobem habitualment dues actituds: la superba i la humil. La primera intenta «conquistar», «rap-tar» i «violiar» la veritat que fugirà espantada, la humil arriba a la veritat perquè se li revela de forma gratuïta:

...a quien prefirió la pobreza del entendimiento, a quien renunció a toda vanidad y no se ahincó soberbiamente en llegar a poseer por la fuerza lo que es inagotable, la realidad le sale al encuentro y su verdad no será nunca verdad conquistada, verdad raptada, violada; no es *alezeia*, sino revelación graciosa y gratuita; razón poética (Zambrano, 2004; 156).¹

Rosa Mascarell Dauder (Gandia, la Safor, 1963) és escriptora i gestora cultural. Editora de l'*Epistolario Alfons Roig - María Zambrano (1955-1985)* (IAM, Debats, 2017), autora de *Més llum* (Edicions 96, 2022) i d'articles i conferències algunes de les quals es poden consultar a www.rosamascarell.art

¹ María ZAMBRANO, *Pensamiento y poesía en la vida española* (2004), Madrid, Biblioteca Nueva, 2004)

Aquesta actitud humil davant el món no vol dir que fora bleada —encara que ella mateixa a vegades s’ho deia quan recordava la seua joventut: «acelga e ignorante por cuenta propia»—, sinó una persona que havia après en carn pròpia el que significa ser agredida vitalment i sofrir el fracàs de la raó superba. Raó que Jules Verne descriu molt bé en el seu llibre publicat pòstumament *L’etern Adam*, parlant dels «èxits» de la civilització: «l’home havia penetrat en les entranyes de la terra»; «amb passes lentes però segures, s’encamina cap a la seua meta, que és el coneixement perfecte i el domini absolut de l’univers»; «en un dia no molt llunyà serà l’amo» (Verne, 1910).²

Aquest *amo* de què escriví Verne, és el que encarna el tarannà superb del qual parla Zambrano i que, al llarg de la història, ha dominat en totes les esferes públiques, les del saber i el poder, deixant de banda també les dones. Una reflexió semblant és aquella que algú es va fer als anys noranta del passat segle a Barcelona:

Des de principis dels anys noranta un grup de professores i alumnes van encetar a la Universitat de Barcelona una experiència apassionant que partia de la pregunta «on són les dones filòsofes?» en un context on no se sentia parlar d’elles. Així doncs, ja fa més de 30 anys que el Seminari Filosofia i Gènere, treballa fent recerca als arxius, anàlisi interpretativa, traduccions, edicions de volums i tasques de formació perquè aquests noms de dones intensament pensants conquereixin espais de visibilitat i sonoritat, tant en l’àmbit acadèmic com fora d’aquest.³

En aquells moments, seguint la qüestió llançada des del Seminari Filosofia i Gènere, *On són les dones filòsofes?*, alguns alumnes, entre els quals hi havia Sebastià Fenoy i Juanjo Ruiz com a impulsors, varen crear un cercle per comentar escrits de María Zambrano sota la guia de la professora Carme Revilla Guzmán; hi participà també Rosa Rius Gatell. Totes dues eren i són integrants del Seminari Filosofia i Gènere. D’aquesta manera acabà l’exili acadèmic de la filosofia de María Zambrano al seu país i naixia el Seminari María Zambrano.

Realment han canviat tant les coses? La meua percepció és que se la considera més com a filòsofa fora que dins de sa casa, on encara hi ha resistència a triar-la per als temaris de secundària (especialment al País Valencià), i no diguem a debatre-la

² Llibre revisat pel seu fill Michel Verne

³ <<https://www.ub.edu/seminarifilosofiagenere/>>. Destacar que la saforenca À. Lorena Fuster Peiró, dirigeix ara mateix el Seminari Filosofia i Gènere. <<https://www.ub.edu/adhuc/es/curriculum/lorena-fuster-peiro>>, abans ha estat dirigit per Fina Birulés i per Rosa Rius

en el marc universitari, més enllà dels camps de l'estètica i l'art, on moltes vegades és reivindicada per les mateixes artistes.⁴

Seguint el fil cronològic d'aquest Seminari Zambrano, el curs 1994-95 un grup d'alumnes decideixen reunir-se periòdicament per llegir María Zambrano dins la Universitat de Barcelona. Una vegada consolidat el grup del seminari i establida una reunió mensual, es pensà en la conveniència de convocar unes jornades anuals que permeteren a les persones estudioses de Zambrano reunir-se i compartir. Així, el 16 i 17 de maig del 1996, se celebren les primeres jornades internacionals sobre el pensament de María Zambrano (<<http://www.ub.edu/smzambrano/jornadas.html>>).

Aquelles primeres Jornades Internacionals, convocades i dutes a terme en el marc del Departament d'Història de la Filosofia, Estètica i Filosofia de la Cultura de la Universitat de Barcelona, varen despertar l'interés tant del món de la investigació filosòfica com d'altres àrees del saber i també, cosa que continua ara mateix, de persones que s'acosten al pensament de María Zambrano perquè els mou, perquè els fa pensar.

El cas és que els organitzadors d'aquelles jornades, després de celebrar la tercera, es trobaren amb una gran quantitat d'articles i comunicacions amb la responsabilitat de fer-los arribar a la comunitat zambranianiana i més enllà. En primer lloc, va sorgir la possibilitat de publicar en format de llibre, així ens ho conta fent memòria Carmen Revilla:

La publicación de un libro en la editorial Trotta, *Claves de la razón poética*, con una selección de los trabajos presentados en las jornadas, se unió a la decisión de constituirnos como grupo de investigación con la voluntad de dar continuidad a aquellos enriquecedores encuentros –que durante diez años, a principios de mayo, se celebraron anualmente– y de crear una revista que fuese su medio de expresión, compartiendo, en consecuencia, las mismas motivaciones, esto es, el deseo, por una parte, de acercarnos a una autora que, sin ser desconocida, aún no había sido incorporada a los estudios de Filosofía en el ámbito académico, por otra, de abrir un espacio de encuentro y debate en torno a su obra. Insisto en este origen común a la revista y el Seminario porque, aunque la revista ha ido modificando su estructura a lo largo de estos veinte años, de aquí surgen algunos de sus rasgos más característicos.

⁴ Contribució de Rosa Rius a la Jornada María Zambrano Discípula y Maestra, dins la taula rodona «Filosofía y vida: la recepción en el pensamiento femenino», UCM, 26 al 28 d'octubre 2021. Aquesta contribució ha estat desenvolupada a l'article «Receptoras y transmisoras de María Zambrano en el mundo del arte», en premsa

Així va ser com va sorgir la idea de publicar una revista per arreplegar i difondre els resultats d'aquelles trobades. El primer número de la revista *Aurora. Papeles del Seminario María Zambrano*, surt el 1999 dedicat a «La mujer y las figuras femeninas en la obra de María Zambrano». En aquell moment comptava amb la col·laboració del Seminari Filosofia i Gènere, de la Fundación María Zambrano i del Instituto de la Mujer.⁵

L'editorial es feia ressò aleshores de les expectatives que despertava el pensament de María Zambrano que «no dependen solo del azar de lo accidental». S'apuntava en la presentació, que el que es perseguia era el debat evitant-ne la dispersió. Aquesta és una de les virtuts tant del seminari, com de les jornades, com de la revista: fer de punt d'atracció, de centre de confluència de la reflexió, del debat al voltant del pensament de María Zambrano i de la seua difusió.

No és poca cosa. L'estil de Zambrano fuig de crear corpus i dogmes, és fluid com ho va ser la seua vida mateixa, però al mateix temps és constant i fidel als seus principis ètics. Això no lleva perquè cada moment del peregrinar vital de la filòsofa supose un replantejament i una aurora del pensament. Aleshores, quin millor nom que «Aurora»⁶ per a la revista que vol ser esclat renovat del pensament zambranià? Carmen Revilla, directora fins ara de la revista, reconeixia que l'anhel que ha donat impuls al seminari, les jornades i la revista ha estat «acercarnos a una autora que, sin ser desconocida, aún no había sido incorporada a los estudios de Filosofía en el ámbito académico». Pel fet de ser dona, per haver estat tants anys exiliada, per ser republicana...?

Les paraules de Revilla en complir-se vint anys de l'aparició del primer número de la revista, reconeixen el buit que hi havia a l'acadèmia sobre l'obra de la pensadora i l'encert que va suposar el fet de formar-se com a grup d'investigació, cosa que permetia a la iniciativa consolidar-se i rebre ajuda dins la Universitat de Barcelona. No és el cas ara, el seminari ja no és grup d'investigació, però això no ha significat la seua desaparició. De fet, en el mes de novembre de 2022 es va celebrar la primera trobada d'una nova etapa del Seminari María Zambrano, i la revista continua viva ara sota la direcció de Virginia Trueba i Antonio Castilla, que també coordinaran les pròximes jornades que es celebraran el 2024. El tema d'aquestes encara està per fixar, però hi pesarà el fet que es compleixen quaranta anys del retorn de la filòsofa després de quaranta-cinc d'exili, i que farà cent-vint anys del seu naixement.

⁵ Ara mateix ajuden a la publicació en paper de la revista *Aurora* tant la Fundación María Zambrano, com el Vicerectorat d'Informació i Comunicació, el Departament de Filosofia i la Facultat de Filosofia de la Universitat de Barcelona

⁶ <<https://raco.cat/index.php/Aurora>>

Des dels anys noranta, és llarg el camí recorregut i es confirma la seua consolidació i el futur del nucli zambranià barceloní. A banda de les persones esmentades, cal recordar que Laura Llevadot també va coordinar algunes de les jornades, així com la Virginia Trueba que es va encarregar de les dedicades a la novel·la l'any 2017.

Les jornades aviat varen passar a ser biennals pel cost i esforç que suposa. Així mateix, encara queda alguna cosa per assegurar la continuació d'aquest treball i és el seu finançament —més enllà de la publicació en paper de la revista, que sí que compta amb ajudes dels organismes que hem mencionat. Carmen parlava de l'aventura que va suposar en un principi per al grup llançar-se a convocar, coordinar i publicar seminari, jornades i revista. Des del primer moment, «el suport de les institucions» ha estat principalment el temps i l'esforç de les mateixes persones implicades, que han tret temps de la seua jornada per fer una feina en la qual creuen i creuen. A hores d'ara, tota aquesta xarxa es nodreix sobretot de voluntarisme i d'un sentit de responsabilitat i de missió. Sí, una espècie de *missions pedagògiques* dins la Universitat de Barcelona amb una xarxa internacional de reflexió filosòfica sobre l'obra de María Zambrano.

Direu, i què fa Màlaga, la Universitat de Màlaga especialment, en relació amb la divulgació i estudis sobre l'obra de la Zambrano? Evidentment, la Fundació María Zambrano ha estat donant suport a la revista *Aurora* des del primer moment, a través de la compra d'exemplars de la revista i, cosa essencial que va marcar la internacionalització de les jornades, va facilitar contactes de les persones estudioses de l'obra de Zambrano arreu del món. Per altra banda, la Fundació María Zambrano està lligada a la Universitat de Màlaga sobretot pel paper que han exercit els seus directors, Juan Fernando Ortega durant molts anys i més recentment Juan Antonio García Galindo,⁷ que va deixar el càrrec a finals de 2021. Aquest darrer és ara mateix director de l'Aula María Zambrano de Estudios Transatlánticos⁸ de la Universitat de Màlaga en col·laboració amb altres universitats:

El origen de esta idea se encuentra en las inquietudes compartidas por la Universidad del Sur de Florida (USF) y la Universidad de Málaga (UMA). Fruto de las buenas relaciones entre ambas, en el año 2012 se firma un acuerdo de colaboración para la puesta en marcha de dos aulas homólogas, situadas en Tampa y Málaga respectivamente. El nombre elegido para estos espacios no podía ser otro que el de la intelectual malagueña María Zambrano, en honor a su pionera labor en el pensamiento transatlántico.

⁷ <<https://www.uma.es/gobierno/info/109134/curriculum-juan-antonio-garcia-galindo/>>

⁸ <<https://www.uma.es/amzet/>>

El Aula María Zambrano de Estudios Transatlánticos (AMZET) de la Universidad de Málaga es una iniciativa académica, interuniversitaria y multidisciplinar, que nace de la necesidad de crear puentes de colaboración y transferencia de conocimiento entre los diferentes países que conforman el Mundo Atlántico. Forma parte del organigrama del Centro de Estudios Iberoamericanos y Transatlánticos FGUMA-UMA (CEIT). Nuestro objetivo principal es la creación de un marco académico y científico en torno a los Estudios Transatlánticos Comparados, cuyo eje central sea Europa-Norteamérica-Latinoamérica, como espacio dinámico de diálogo e intercambios culturales, sociales, políticos y económicos. Este proyecto dirigido por el profesor Juan Antonio García Galindo, se enmarca dentro de la estrategia de internacionalización del Campus de Excelencia Internacional (CEI) Andalucía Tech.

Aquesta introducció es llegeix a la pàgina de l'Aula i completa el vídeo corporatiu.⁹ Un projecte que porta el nom de María Zambrano, com la mateixa estació AVE de Màlaga, però amb uns principis i un programa ben diferents dels del Seminari María Zambrano i que, a més a més, compta amb un bon finançament. A Màlaga, María Zambrano corre el perill de convertir-se en un nom honorífic,¹⁰ a Barcelona se l'estudia. Però no sols a Barcelona, aquest any he tingut el gust de participar en un monogràfic sobre María Zambrano de la Universitat de Puerto Rico a Humacaco, en una jornada a l'Institut Cervantes de Bordeus i a una altra a la Universitat de Ginebra. En totes aquestes m'ha sorprès gratament el nivell dels estudis sobre l'obra de Zambrano. Amb açò vull dir que s'està treballant sobre i des del pensament de la Zambrano en diferents llocs, però encara és necessari establir una xarxa amb un centre que done suport a l'entramat i que compte amb recursos. Honestament, crec que aquest paper hauria de tenir-lo la Fundació María Zambrano, per a la qual cosa és necessari un replantejament, reforçament i actualització de cara a les noves circumstàncies de globalització, tant si ens agrada com si no. Cal des-localitzar-se i estar allí on es necessita sense deixar de ser aquell centre. La seu de la Fundació María Zambrano està i estarà a Vélez-Málaga perquè és el lloc que María Zambrano va decidir, però avui dia hi ha molts mitjans a l'abast per a tenir presència a tot arreu. L'únic que hi cal és visió, missió, suport tecnològic i idiomes, per complir el principi de la Fundació: conservar i difondre el llegat material i immaterial de María Zambrano.

⁹ <<https://www.uma.es/amzet/#video-51627>>

¹⁰ Destacar com a fet positiu, la convocatòria del primer premi d'assaig María Zambrano enguany, novembre 2022, amb el suport de la Diputació de Màlaga des del Centro G27

Cal tenir en compte que no estem parlant només de mantenir l'arxiu i la biblioteca Zambrano, així com de donar suport al seu estudi, per un compromís romàntic o d'un interès limitat. Per posar només un exemple recent, el Centro Cultural Antonio Machado per presentar un taller de lectures aquest estiu del 2022, dirigit per Francisco José Martín (Universitat de Torí), deia:

María Zambrano es hoy el valor filosófico español más reconocido fuera de nuestras fronteras. Habrá quien pueda no estar de acuerdo, quien considere que ese primado debería quedar reservado para Ortega o Zubiri, pero ese tipo de reservas en nada afectan a lo que no es sino la constatación de un hecho. En los últimos veinte años su obra ha sido traducida a las principales lenguas, y filósofos de primerísima línea han empezado a medirse con su pensamiento, a contar con él como «lugar» de obligada reflexión de la filosofía contemporánea.

Diu molt sobre la rellevància i actualitat del pensament de Zambrano que estiga mantenint-se viu a tot arreu, curiosament fora també de l'àmbit hispànic. Alguna cosa hi deu passar. Parlant amb integrants del Seminari Zambrano de la Universitat de Barcelona, al qual m'han convidat i m'hi he afegit de bon gust, es fa palès també que la veu de María Zambrano paga la pena de ser escoltada i que té molt a dir en el món actual i és un «lloc d'obligada reflexió de la filosofia contemporània». No necessita justificació, com sí que ho demanen altres pensaments que han quedat obsolets. Quan llegim aquests darrers, hem de recordar a cada moment que «era l'esperit dels temps» per perdonar-los i botar-nos allò que ens fa mal als oïts i al cor. Esperem que les institucions creguen també en la necessitat de donar suport als nuclis de recerca i estudi del pensament zambranià i aporten recursos per aquesta proposta. Estem cansades de veure projectes caure perquè en aquest món és una heroïcitat mantenir-se present sense suport econòmic.

En el seminari d'aquest curs participem, en principi, Carmen Revilla Guzmán, Rosa Rius Gatell, Natalia Rodríguez Inda, Patricia Palomar Galdón, Sira Bayot Ortiz i Jana Soler Libran, així com Antonio Castilla Cerezo, Virginia Trueba Mira i jo mateixa, de moment. Ens hem posat la meta de llegir els pròlegs de la Zambrano que solen ser un gènere literari en si mateix i una reflexió que acobla els temps de l'obra acabada amb els de l'escriptura del pròleg, sovint a dècades de distància. Començarem per llegir i comentar el pròleg a *El Hombre y lo divino*, una obra que es va escriure en dos moments: a finals dels anys quaranta i primeries dels cinquanta en un periple complicat i constant entre l'Havana, Ciutat de Mèxic, París i Roma; i més tard el 1970 i 1973 a Crozet, França, a la casa coneguda com La Pièce.

En aquestes pàgines, entre altres coses, ens relata el seu escriure perquè sí, sense finalitat ni projecte, sense l'angoixa de la publicació perquè no anaven a publicar-li tot el que tenia «conservado en las carpetas» i que són pàgines que «parece que sean ellas mismas las que se van [dando] como huyendo de la quema». Aquesta llibertat és la que li va permetre «hacer una verdad aunque sea escribiendo», des de la soledat en la qual es trobava a Crozet, un poble en aquell temps de tres-cents habitatges dedicats a la ramaderia, l'agricultura i la confecció de formatges. Poc sospitaria ella de la transcendència dels seus escrits des d'aquella soledat trencada per les visites de cap de setmana dels amics de Ginebra, o dels que pelegrinaven fins la seua «choza» o «ermita» en el Jura (Mascarell, 2017).¹¹ Que avui continuem llegint-la la sorprendria gratament i més encara que es dialogue a partir de les seues reflexions, doncs definitivament forma part d'aquest grup d'intel·lectuals que asagen des de la humilitat:

si bastase con vivir no se pensaría; si se piensa es porque la vida necesita la palabra, la palabra que sea su espejo, la palabra que aclare, la palabra que la potencia, que la eleve y que declare al par su fracaso, porque se trata de una cosa humana y lo humano es por sí al mismo tiempo gloria y fracaso (Zambrano, 1987).¹²

Aquestes paraules de la filòsofa al final de la seua vida, ens porten a pensar una vegada i una altra que tot està sempre per fer perquè acumulem un fracàs darrere l'altre. Moments de glòria com el que semblava ser el 14 d'abril del 1931, es convertí en fracàs el 18 de juliol del 1936. Però com ens recordava Ferran Garcia-Oliver repetidament al seu dietari, «els desastres no s'improvisen» (Garcia-Oliver, 2020), i María Zambrano hi estaria d'acord. Pense que seria un desastre que dues revistes com, per exemple, *L'Espill* i *Aurora* minvaren o, pitjor, desaparegueren. Ambdues aparegueren juntes el 1999, depenent de la Universitat de València i de la de Barcelona respectivament. Cert és que *L'Espill* es va publicar per primera vegada el 1979 fundada per Joan Fuster i amb una imatge icònica de Tàpies a la coberta, però va tancar el 1991 per ressuscitar el 1999 ja com a revista universitària. Els seus objectius: «obrir camins per pensar la realitat contemporània des de les nostres coordenades pròpies, tot contribuint a una instal·lació més decidida de la cultura catalana en una modernitat assumida críticament».

¹¹ <https://www.alfonselmagnanim.net/es/libro/epistolario-alfons-roig-maria-zambrano-1955-1985_113849/>

¹² María ZAMBRANO, «A modo de biografía», en *Anthropos, Revista de Documentación Científica de la Cultura* 70-71, Barcelona, marzo-abril 1987

María Zambrano va néixer a Vélez-Málaga i va escriure en castellà. Això no ha estat un impediment perquè Barcelona haja estat el nucli fort del pensament zambranià i un focus internacional de referència. De fet, el Seminari es fa en les dues llengües (català i castellà), així com les jornades, i la revista «és de caràcter internacional i multilingüe». Especialment, cal destacar l'italià i filòsofes italianes com Elena Laurenzi o Stefania Tarantino, entre d'altres, que han suposat un vincle estable entre universitats als dos costats de la Mediterrània.

Entre els temes centrals també està la dimensió política del pensament filosòfic de Zambrano, un pensament arrelat a la polis, a la ciutat. Per això mateix, el segon número d'*Aurora* arrellegà les aportacions que sobre aquest tema es varen tractar a les IV Jornades, el 1999, amb el subtítol: «Una verdadera ciudad es un espejo desde donde la historia se mira...». Aquestes paraules de Zambrano foren analitzades per professorat i investigadors de diferents països, com la ja esmentada Stefania Tarantino de la Universitat de Salern o Ana Bungård de la d'Aarhus a Dinamarca.¹³ Un intercanvi internacional de persona a persona que ha continuat a Roma, Verona, Milà, Lisboa, Besançon, Ciutat de Mèxic, aviat a Tolosa de Llenguadoc... I a València? Què passa amb allò de l'entramat cultural i cívic que demanava Fuster dins els Països Catalans? Llevat de Neus Campillo i Emilia Bea —integrants de diversos projectes de recerca vinculats al Seminari Filosofia i Gènere, i també al Seminari María Zambrano—, que han organitzat algunes trobades a la Universitat de València, ha faltat aquesta vinculació entre universitats.¹⁴ Convide a reprendre aquest fil de contactes iniciat i que s'enfortisca amb la presència de noves persones investigadores i professores de València, de Castelló i Alacant.

El tercer número es va centrar en forma i contingut, en els gèneres literaris i l'estil que podia ser més convenient per transmetre el pensament filosòfic. Aquest tema va fer reflexionar molt María Zambrano que des de menuda va voler ser una caixa de música *inèdita*. La seua preocupació per la transmissió d'una ètica del fet de ser persona, la va portar a analitzar i assajar diferents llenguatges i estils. Com diu Carmen Revilla a la presentació d'aquell número III de la revista *Aurora* citant a la Zambrano: «... “el género en que se vierte una Filosofía depende del íntimo movimiento que describe el pensar”, un pensar que recoge, por tanto, los “saberes nacidos más allá y más acá de la Filosofía”, habrá de encontrar singular modo de expresión» (Revilla, 2001).

¹³ <<https://raco.cat/index.php/Aurora/issue/view/11624>>

¹⁴ Açò pel que respecta a la relació UB-UV a propòsit del Seminari Zambrano. Es cert que hi ha alguna tesi sobre la filòsofa a diferents universitats del nostre país i s'han organitzat xerrades puntuals, algunes d'elles impulsades per Amparo Zacarés i per mi mateix

Aquest tema es reprén ara mateix reflexionant sobre la forma de l'assaig com estil filosòfic i ja està maquetant-se el número 24 dedicat a aquest tema.

En posar en marxa la revista, mai s'havia pensat que s'arribaria al número 24. Enhorabona doncs a tot l'equip, a la tasca que han fet i a la seua persistència com la de la gota d'aigua, la mateixa amb que Zambrano qualificava la constància d'Alfons Roig en la renovació de l'art i de la cultura en els anys de la dictadura.

«Les ortodòxies, els sistemes, tard o d'hora, acaben produint una amarga sensació de claustrofòbia». Aquestes són paraules de Joan Fuster que ens recorda Gustau Muñoz en el número 67 de la revista *L'Espill*, en un article titulat «Llegir Fuster al segle XXI». Precisament a María Zambrano li han criticat la seua falta de sistema i de no haver escrit una ontologia... ni falta que feia. Més crucial és parlar, com ella va fer, de la fragilitat de l'ésser humà, de la incapacitat de les lleis per dignificar les persones, de la retòrica opressiva dels mitjans de propaganda, d'ídols i de víctimes, de fracassos i esperança.

Cal llegir i estudiar els que tenen alguna cosa a dir avui, encara que la digueren al segle passat o fa cinc-cents anys si el pensament està viu encara, i el de María Zambrano hi ha molta gent que pensa (pensem) que ho està i que és molt més que un nom d'aules, biblioteques o estacions de tren. Parlant de noms sense contingut, haurem de preguntar-nos amb Clara Campoamor si el complex que formen ara els edificis de l'Organització Nacions Unides a Ginebra —que, per cert, està sent remodelat ara mateix—, és avui «la ruïna moral d'un vast somni d'intel·ligència pacífica entre els pobles».

Necessitem paraules que ens sacsegen la consciència, allò que ens donen mastegat endormisca la intel·ligència i serveix sols per a consumir. El pensament dels bons intel·lectuals com Zambrano no és consumible, cada vegada que se'ns posa al davant ens fa veure més enllà del que és obvi, per això mateix és aire fresc que entra per finestres obertes a la llum per intentar «remoure aquesta societat en perpètua somnolència digestiva», mentre altres van deixant ruïnes al seu voltant. ☺